
ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

УДК 37+37.091.64:(075)](091)(430)''05/17''
DOI 10.31654/2663-4902-2022-PP-1-116-122

Мартинюк О. В.

завідувачка сектору науково-аналітичної роботи з видання навчальної літератури
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України,
аспірантка Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя
martiniuk-ksu@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7492-5714

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТА НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ В НІМЕЧЧИНІ У VII–XVIII СТ.**

У статті розглядаються основні етапи становлення шкільної освіти у Німеччині у VII–XVIII ст. Висвітлено історичні аспекти, що формували тенденції її розвитку та лягли в основу сучасної системи освіти. Проаналізовано внесок представників німецької філософської думки та вплив їхніх ідей на процес виховання й навчання особистості. Розкрито роль суспільно-політичних та економічних чинників, що формували систему німецької шкільної освіти в певний історичний період. Охарактеризовано типи навчальних закладів, що сформувались протягом століть, ознайомлено з навчальними планами, обсягами та змістом освітньої роботи цих закладів.

Розглянуто розвиток друкарської справи та книговидання у Німеччині, зокрема створення навчальних книг, посібників, підручників. Здійснена спроба з'ясувати, як у VII–XVIII ст. під впливом об'єктивних обставин складалися уявлення про призначення та зовнішній вигляд шкільних підручників.

Відомо, що система освіти є важливим фактором національного розвитку кожної країни. Вона формується століттями під впливом багатьох чинників. Цікавим, на нашу думку, є становлення освіти у Німеччині, де розвиток відбувався під впливом традицій, релігійних та гуманістичних ідей. Ці чинники і стали підґрунтям для розвитку сучасних тенденцій в освіті.

Слід зазначити, що Німеччина сьогодні – децентралізована демократична держава, яка об'єднує 16 земель і має сформовану розгалужену систему освіти. В кожній землі питаннями освіти відає своє Міністерство культур. Нова освітня політика акцентує увагу на отриманні якісної освіти методами стимулювання самостійної роботи, доборі учбового матеріалу, вибіркового підходу до засвоєння знань, що сприяє розвитку логічного мислення, інтелектуальних здібностей та освіченості особистості в цілому. Утворилася розгалужена система закладів освіти, яка враховує всі потреби особистості та являє собою єдину структуру від дошкільних закладів до освіти дорослих. Її особливості формувались упродовж віків.

Ключові слова: історія, розвиток освіти, школи Німеччини, реформування, типи закладів освіти, навчальна книга.

Постановка проблеми. Освіта в наш час вимагає пошуку нових напрямів та форм її розвитку – найбільш демократичних, спрямованих на диференціацію та індивідуалізацію навчальної діяльності.

Для вирішення питань, пов'язаних з оновленням освіти сьогодення, корисним є досвід минулих поколінь. На нашу думку, знання історії є однією з педагогічних умов, підґрунтям для вибору правильного курсу для реформування та розвитку країни, а отже й освіти, на сучасному етапі. Цікавим для нас є досвід Німеччини з її різномірною диференціацією, що формувалася протягом століть. Освіта в цій країні формувалася під впливом релігійних та суспільно-політичних чинників, гуманістичних ідей філософів та педагогів, інноваційних перетворень, прокладала шлях демократизації, співпраці з іншими освітніми системами з великими труднощами. Їх природа закладена в особливих історично обумовлених факторах, які визначили вектор розвитку національної системи освіти в Німеччині в XXI столітті [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії розвитку та становлення освіти в Німеччині знаходяться в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Аналіз їх праць дав змогу розглянути історичні аспекти, що вплинули на формування німецької освіти. Так, історію її становлення в різні епохи розглядали в своїх працях П. Автомонов, Б. Бонвеч, Н. Власов, А. Джурило, М. Левківський, О. Локшина, А. Сбруева, Н. Папенко, W. Bos, J. Fried, C. Fuhr, W. Hermann, E. Klieme, P. M. Roeder, P. Wende; розвиток реформаторської педагогіки Німеччини вивчали О. Коцюбинський, В. Меньшиков, О. Наумець, Л. Образцова, Л. Писарева, С. Uhlig С; зміст та навчальні плани різних типів державних освітніх закладів Німеччини на історичних етапах становлення проаналізували Б. Бім-Бад, Б. Мельниченко, Д. Скільський. Цікавими є дослідження І. Баренбаума, О. Говорова, В. Єсипової, С. Grannis, N. Learie, H. Vervliet щодо розвитку друкарської справи та книговидання у світі, зокрема у Німеччині, та створення перших підручників.

Метою статті є вивчення становлення шкільної освіти Німеччини та розвитку навчального книговидання на етапах історичного формування держави (упродовж VII–XVII ст.), аналіз навчальних планів та програм різних типів навчальних закладів, методів навчання і виховання, що стало підґрунтям для формування сучасного стану німецької освіти.

Виклад основного матеріалу. В VII ст. з поширенням християнства на території Європи почали створюватися школи. В Німеччині перші заклади освіти виникли при чоловічих монастирях. Одним з найголовніших предметів у монастирських школах було читання Біблії. Учні також вчили «сім вільних мистецтв» – тривіум (граматика, риторика і діалектика) та квадріум (арифметика, геометрія, астрономія і музика) [3]. В містах відкривалися соборні школи, де учні більш поглиблено вивчали «сім вільних мистецтв». Книг для навчання на кожного учня не вистачало. Вони коштували дорого та повільно переписувалися, а малюнки, передовсім релігійного змісту, і невеликі тексти зображувалися на дерев'яних дошках, з яких робився відбиток. Писали їх притаманним для німців готичним (чернечим) письмом: букви видовжені та щільно притиснуті одна до одної з підсиленням заломом. Це пов'язано зі специфічним заточенням пера, до того ж не вистачало необхідного матеріалу для написання книг [5, с. 180].

Поділ населення на класи сприяв утворенню різних умов для здобуття знань. Нижчі верстви населення основи знань отримували в церковно-парафіяльних школах, аристократи ж і феодали надавали перевагу лицарському вихованню своїх дітей. До 7 років вони виховувалися вдома, потім до 14 років служили пажами в будинках вельмож і опановували «сім лицарських чеснот»: вчилися фехтувати, їздити верхи на коні, стріляти з лука та полювати, співати пісні та складати вірші. Багато уваги приділялося вивченню релігії та опануванню придворним етикетом.

У період розквіту середньовіччя в XIII–XIV ст. ремісники почали об'єднуватися в цехи і гільдії. Це призвело до появи в Німеччині цехових шкіл. Вони були відносно незалежними від церкви, разом з опануванням ремісницької справи, учнів навчали читанню, письму та рахуванню.

Поряд з цим у XV ст. в Німеччині виникає друкарська справа. Перша друкарня пов'язана з іменем Йоганна Гутенберга. Йому належить розв'язання всіх основних технічних друкарських завдань: відтворення текстів шляхом відбитку з набору їх окремими літерами, технологія створення шрифту та склад його сплаву, конструкція

друкарського пресу. Все це було настільки технічно досконало, що на століття лишилося незмінним. Друкарні Гутенберга належать підручник з латинської граматики Е. Доната та релігійні навчальні посібники, які призначалися для церковних шкіл. Проте друкарська справа у Німеччині в такому вигляді проіснувала до XVII ст. та занепала через війни [5, с. 134–156].

В цей же час поряд із загальними рисами навчання і виховання підростаючого покоління, притаманними країнам Європи, в Німеччині були свої особливості, пов'язані з протистоянням двох конфесій – католиків та протестантів. Кожні з них намагалися використати заклади освіти для укріплення своєї влади. Такі школи були приєднані до церкви чи монастиря та сприяли розповсюдженню християнського реформаторського та релігійного виховання.

Програми та заклики протестантизму розглядали освіченість народу у володінні писемним мовленням, оскільки вважали необхідним для суспільного та церковного життя. Головний реформатор та засновник протестантизму М. Лютер поштовхом для створення шкіл вбачав низький рівень освіченості населення (всього 3 – 4 % населення). Насправді ж метою освіти та створення реформаторських шкіл було укріплення позицій нової релігії, її поширення серед народу, виховання освічених проповідників, які знають латинь і грецьку мову та можуть пояснити Священне Письмо. Невипадково у 1524 році він пише послання до членів рад усіх міст німецької землі про необхідність створення державної підтримки християнських шкіл. Лютер наполягав на необхідності масового тлумачення Святого Письма в закладах освіти, що підсилить вплив церкви та можливість «керувати масами» [2]. Він склав «Малий катехізіс» – основний шкільний підручник, у якому системно виклав основи євангельської церкви.

Велика роль у реалізації задуманого належить Ф. Меланхтону – філософу, філологу та історику, який систематизував учення Лютера, написав навчальні програми, підручники та посібники для протестантських шкіл. Серед них найвідоміші підручники з латинської граматики, риторики, богослов'я, етики та фізики.

Ідеї шкільної освіти знайшли втілення у 1528 році в трактаті «Саксонський шкільний плані» та відобразились у шкільних статутах Брауншвейга та Віттенберга, які затверджувались князями. Головний акцент у протестантських шкільних статутах робився на морально-релігійний урок. Підручником з лютеранського богослов'я до такого уроку був створений Лютером «Малий катехізіс». Він написаний та викладався німецькою мовою.

До середини XVI ст. утворилася система шкіл декількох рівнів. Здобуття освіти розпочиналось у міських школах (*stadtschule*) німецькою мовою, де навчались діти заможних громадян, і продовжувалось 6–7 років. Такі заклади освіти підпорядковувались міським магістрам (управителі міст) або знаходились в приватному підпорядкуванні. В уставах було прописано окреме навчання хлопчиків та дівчат, проте на практиці часто це порушувалось. Діти з бідних сімей навчались у нижчих школах (*unterstufe*). Тут учні вивчали катехізіс, церковні співи, читання, письмо та рахування. В сільських початкових школах також вчили основи релігійного культу та грамоту.

Поряд з німецькомовними закладами в цей час існували міські школи, де учні навчались латинською мовою. Основним у таких школах було вивчення релігії та опанування ведення ділової документації і кореспонденції латиницею [3].

В 11–12 років здібні учні переходили до навчання в гімназії (*Gymnasium*). Оскільки це була підготовка до вступу в університет, поряд з вивченням німецької мови, ґрунтовно вивчали латинську та грецьку, теологію і риторику. Була розроблена система чотирьох гімназійних класів зі шкільною програмою, де чітко прописували, що має вивчатись у кожному класі. Учні навчались у гімназії до 16–17 років.

Досить значною була і роль єзуїтів в розвитку освіти Німеччини. У другій половині XVI ст. почали видавати шкільні статuti в католицьких районах країни. Так у 1563 році монахом П. Канізієм був написаний католицький «Триденський катехізіс», на основі якого створений підручник для початкових класів. У 1599 році католицький світ сформував свою концепцію освіти, закріпивши її у «*Ratio Studiorum*». Предмети і теми навчального плану знаходились у рамках європейської гуманістичної традиції.

Єзуїти були гарними організаторами шкільної справи, викладачами університетів, встановлювали в своїх навчальних закладах зразковий порядок. Їх система освіти була розрахована переважно на дітей заможних громадян, але заради популярності ордену вони безкоштовно навчали всіх дітей, шукаючи розумних і талановитих серед бідного населення. Єзуїти використовували такі форми і методи навчання як занурення у власний шкільний світ, сталі класи з екзаменами та публічним висвітленням успіхів у навчанні. Шкільний театр був обов'язковою поза-шкільною діяльністю як зв'язок із сучасним світом.

Поступово до кінця XVI ст. в католицьких областях, особливо в Баварії, створилася система початкових шкіл, гімназій, інтернати для бідних учнів, пансіони для молодих дворян, семінарії, де навчали майбутніх членів ордену [8, с. 43–45].

У наступних століттях народна школа (Volksschule) відділяється від церкви та переходить у підпорядкування держави. Освіта стає примусовою, набуває статусу обов'язковості, про що вперше написано у Веймарському (1619 рік), а згодом у Готському (1642 рік) шкільних статутах: діти обох статей старше 5 років ходять до школи, «аж доки вивчать усе те, що їм необхідно знати, і будуть визнані керівництвом школи випускниками» [8, с. 52]. Вони здобувають початкову освіту, вивчаючи читання, письмо, релігію та спів, а за пропущений урок батьки мали заплатити штраф.

Подальшого розвитку народна школа зазнала під час правління Фрідріха-Вільгельма I. Своїми указами 1716 та 1717 років він законодавчо врегулював питання обов'язковості навчання, матеріального забезпечення діяльності шкіл, особливо сільських, та відкрив нові заклади в деяких землях. А в 1763 році Фрідріх II Великий, розуміючи цінність елементарної освіти для економічного життя народу і військової служби, своїми указами в Бранденбурзько-Пруській державі доповнив попередні нормативно-правові акти, затверджуючи обов'язкову освіту до 13–14 років. Згідно з указами уроки проводилися щоденно з перервою на обід, крім середи та суботи, за які батьки сплачували вчителю. Зміст навчання в старших класах доповнювався лічбою, основами природознавства, елементами метрології та історією, поступово зникає як предмет латинська мова.

У Саксонському шкільному статуті у 1773 році до вже визначених предметів для старшої школи додаються географія, церковна історія, дещо про сільське та міське господарство, ремесла та професії, вивчаються основні державні та церковні закони. Всі уроки запропоновано проводити в «приємній розмовній формі» [4, с. 203] для більш кращого засвоєння та зв'язку з практичним життям. Підручники того часу мали вигляд рукописної книги з залишеним для вписування місцем. Друкування в типографіях відбувалося шляхом відбитку окремих слів або невеликих текстів на папір. Таким чином були надруковані підручники з історії та граматики [7].

Вже у кінці XVIII ст. в системі освіти почали відбуватися перші прояви зовнішньої диференціації. Оскільки навчання в школі було платне, не всі версти населення могли здобувати однакову освіту. Навчальні заклади різнилися за терміном навчання, за якістю освітніх послуг, за соціальним статусом учнів. Деякі заклади дозволяли обирати учням предмети та додатково відвідувати лекції [6, с. 116–123]. Поряд із школами старого типу – початковими, латинськими (граматичними), народними, з'явилися сучасні школи, в яких перевага в навчанні надавалася точним наукам та сучасним мовам.

Одночасно з державними школами існували приватні навчальні заклади. Особливо вони були поширені у великих містах. Проте з розвитком семінарій для вчителів та підвищенням рівня громадських шкіл, приватні почали зникати. І хоча шкільними статутами передбачалося багато, на практиці далеко не все було реалізовано в тогочасних школах, оскільки тоді ще не було вчителів зі спеціальною професійною підготовкою. В селах учителями були ремісники, кравці, відставні військові, а в містах – паламарі, які самі навчалися у таких народних школах [8, с. 134].

Характерною тогочасною народною школою у Німеччині була система навчально-виховних закладів Франке, до якої входили школа для сиріт, початкова школа, латинська школа та педагогіум. Для кожної верстви були свої класи. Діти-сироти та діти з бідних сімей навчалися безкоштовно, а діти заможних німців платили за навчання та навчальні посібники. Освітній процес у цих закладах зводився до

вивчення реальних предметів та праці. Так у початковій школі, поряд із записаними у шкільних статутах предметами, учні засвоювали природознавство, історію, астрономію та арифметику, ходили на прогулянки й екскурсії, вдавалися до практичних занять.

Після закінчення початкової школи діти з бідних сімей вступали до елементарної школи – педагогіуму, де поряд з класичними мовами вивчали «механічні мистецтва» у спеціально обладнаних майстернях [4, с. 205]. Так вони здобували ремісничку професію, відвідуючи майстерні та мануфактури на практичних заняттях. Ці заклади сприяли появі та розвитку сучасних реальних шкіл. Іноді в елементарних школах вчилися не тільки діти, а й дорослі, які хотіли здобути якісь професійні знання та навички.

У дворянських сім'ях діти ходили в приватні школи та пансіони або вчителі приходили до них додому. Діти заможного населення також могли здобувати середню освіту в гімназіях. Вони відкривалися в різних містах тодішньої Німеччини – Берліні, Франкфурті, Геттінгені, Нюрнберзі, Штутгарті.

Навчальний план гімназій постійно вдосконалювався, оскільки вони вели підготовку молоді не лише до навчання в університетах, а й формували шляхетну людину, здатну належно поводитися у вищих суспільних колах. Зміст навчання становили класичні мови та література, математика, астрономія, історія, правознавство, географія. Введено нові іноземні мови, зокрема французьку та англійську. В гімназіях готували службовців для роботи в державних установах, а також до опанування вчених професій в університетах – юриста, медика, богослова [4, с. 206].

Для підготовки знатного юнацтва до придворної військової та цивільної служби поряд з гімназіями відкривались середні школи особливого типу – лицарські академії, де поряд з мовами, географією, історією, правом та риторикою вивчали танці, фехтування та верхову їзду. Учні мали право вибирати як обов'язкові, так і факультативні предмети (фізику, астрономію, англійську чи іспанську мови, військові науки). Такі лицарські академії відкривалися у багатьох великих містах Німеччини і згодом перетворилися у кадетські корпуси, а в Галле та Ерлангені на університети.

На вимогу промисловості у другій половині XVIII ст. у Німеччині виникли реальні школи (Realschule). Вперше реальна школа була заснована Х. Землером у місті Галле та мала на меті готувати молодь до практичних професій писарів, управителів маєтків, купців. Основними предметами, які викладали у школі були механіка, математика та економіка.

Досить потужною реальною школою була економіко-математична школа, заснована у Берліні Й.-Ю. Геккером. Вона мала три відділи: німецької мови, латинської мови та реальних наук; та вісім класів: математичний, геометричний, архітектурно-будівельний, географічний, фізичний, торгівельний, економічний та мануфактурно-комерційний. Учням дозволялося вивчати дисципліни за своїм бажанням, для них організовували практичні заняття та екскурсії на фабрики та майстерні [8, с. 116–119].

На кінець XVIII ст. сформувалася така система шкільної освіти з її типами закладів освіти, що лягла в основу сучасного її розвитку.

Отже, за результатами виконаного дослідження можна зробити висновки:

8. Аналіз наукової літератури дав змогу визначити й охарактеризувати основні напрямлення розвитку шкільної освіти протягом XV–XVIII століть: типи закладів освіти, методи та засоби навчання, ступінь підготовки педагогічних кадрів та ідеї перших німецьких педагогів.

9. Процес розвитку шкільної освіти та підручника як важливого засобу навчання у школах трансформовався на різних етапах розвитку Німеччини залежно від конкретних історичних умов. Він є результатом соціально-політичних чинників, що відбувались у Німеччині.

Література

1. Автомонов П. Педагогіка діалогу. Інновації зарубіжної школи: навч. посіб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2012. 271 с.

2. Бонвеч Б. История Германии. Москва: Изд-во «КДУ» МГУ им. М. В. Ломоносова, 2008. Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи.
3. Мартинюк О. В. Історія розвитку шкільної освіти Німеччини. *Сучасна гуманітаристика*: збірник матеріалів XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 9 грудня 2019 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2019. Вип. 14. 284 с. С. 50–53.
4. Скільський Д. Історія зарубіжної педагогіки: посібник. Київ: Смолоскип, 2011. 376 с.
5. Шомракова И., Баренбаум И. Всеобщая история книги. Санкт-Петербург: Профессия, 2005. 392 с.
6. Peter Martin Roeder. Achum Leschinsre, Schule im historischen Prozess, Stuttgart 1973.
7. Vervliet H. D. The Book through Five Thousand Years. 1972.
8. Weimer, Hermann: Geschichte der Padagogik / von Hermann Weimer. 19., vollig neu bearb. Aufl. von Juliane Jacobi. Berlin [u.a.]: de Gruyter, 1992. 232 s. (Sammlung Goschen; 2080) ISBN 3-11-012229-4.

References

1. Avtomonov, P. (2012). Pedahohika dialohu. Innovatsii zarubizhnoi shkoly [Dialogue pedagogy. Innovations of a foreign school]. Kiyv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
2. Bonvech, B. (2008). Ystoryia Hermanyu [History of Germany]. Vol. 1. Moskva [in Russian].
3. Martyniuk, O.V. (2019) Istoriia rozvytku shkilnoi osvity Nimechchyny [History of the development of school education in Germany]. *Modern humanities – Suchasna humanitarystyka*, 14. 50–53. Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
4. Skil'skyi, D. (2011) *Istoriia zarubizhnoi pedahohiky* [History of foreign pedagogy]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Shomrakova, Y. & Barenbaum, Y. (2005). *Vseobshchaia ystoryia knyhy* [General history of the book]. SPb.: Professyia [in Russian].
6. Peter Martin Roeder (1973). Achum Leschinsre, Schule im historischen Prozess, Stuttgart [in Germany].
7. Vervliet, H.D. (1972). The Book through Five Thousand Years [in English].

Martyniuk O.

Head of the sector of scientific and analytical work
from the publication of educational literature
DNU «Institute for Modernization of the Content of Education»
Ministry of Education and Science of Ukraine,
graduate student of Nizhyn Mykola Gogol State University
martyniuk-ksu@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7492-5714

HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SCHOOL EDUCATION AND EDUCATIONAL BOOK IN GERMANY IN THE VII–XVIII CENTURIES

The article considers the main stages of formation of school education in Germany in the VII–XVIII centuries. There have been highlighted the historical aspects that formed the trends of its development and formed the basis of the modern education system. There has been analyzed a contribution of representatives of German philosophical thought and the influence of their ideas on the process of education and training of the individual. There has been revealed the role of socio-political and economic factors that shaped out the system of German school education in a certain historical period. The types of educational institutions that have been formed over the centuries have been characterized. Also there have been described some curricula, volumes and content of educational work of these institutions.

There has been considered a development of printing and book publishing in Germany and the creation of textbooks, manuals and textbooks, in particular. An attempt has been made to find out how, in the 7th and 17th centuries, under the influence of objective

circumstances, ideas about the purpose and appearance of school textbooks were formed.

It is a well-known fact that the education system is an important factor in the national development of each country. It is formed over the centuries under the influence of many factors. In our opinion, the formation of education in Germany, where development took place under the influence of traditions, religious and humanistic ideas, is worth our interest. These factors have become the basis for the development of modern trends in education.

It should be noted that Germany today is a decentralized democracy, which unites 16 federal states and has an extensive education system. In each state the Ministry of Culture is in charge of education. The new educational policy focuses on obtaining quality education by methods of stimulating independent work, selection of educational material, selective approach to the acquisition of knowledge, which promotes the development of logical thinking, intellectual abilities and education of the individual as a whole. There has been formed an extensive system of educational institutions, which takes into account all the needs of the individual and is a single structure from preschool to adult education. Its features have been formed over the centuries.

Key words: history, development of education, schools in Germany, reform, types of educational institutions, textbook.